

“Een conflict van strijdige levenswijzen” De gereformeerde prediking en de moderne cultuur (1911-1918)

– Enne Koops –

gepubliceerd in: Madelon de Keizer en Sophie Tates (red.), *Moderniteit. Modernisme en massacultuur in Nederland, 1914-1940. Vijftiende Jaarboek van het Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie* (Zutphen: Walburg Pers, 2004) 66-83.

Inleiding

Tijdens de Eerste Wereldoorlog deed in de Gereformeerde Kerken in Nederland – in 1892 ontstaan door de Vereniging van dolerende en afgescheiden kerken – een nieuw fenomeen zijn intrede: de oorlogspreek. Een oorlogspreek kan gezien worden als een historische bron die direct informatie verschaft over de religieuze verwerking van een oorlog. Ze geeft niet alleen inzicht in de zelfreflectie van een kerkgenootschap, maar dikwijls ook in de kerkelijke houding ten opzichte van de seculiere cultuur in binnen- en buitenland. In 1918 merkte de gereformeerde theoloog Herman Bavinck (1854-1921) over het verschijnsel oorlogspreek op: ‘Van Aug. 1914 tot Mei 1915 verschenen er in Duitschland niet minder dan 4518 publicaties over den oorlog, waarvan de meeste aan religieuze en ethische vraagstukken waren gewijd; zelfs ontwikkelde zich in de oorlogspreeken een bijzonder genre van litteratuur.’ De oorlogvoerende volken namen hierbij het voortouw, maar, zo vervolgde Bavinck, ook de neutrale landen lieten zich niet onbetuigd.¹ In Nederland waren het onder meer de gereformeerden die regelmatig oorlogspreeken van de kansel te horen kregen. Meer dan eens werden deze oorlogspreeken in brochurevorm uitgegeven, de ene keer op verzoek van gemeenteleden en geïnteresseerden, andere keren ten behoeve van vacante kerken, gemobiliseerde militairen of goede doelen zoals het Rode Kruis en het Koninklijk Nationaal Steuncomité. Dientengevolge hebben tientallen preken uit de periode 1914-1918 de maalstroom van de tijd overleefd.

In dit artikel staat het gereformeerde gedachtegoed over de moderne cultuur voor en tijdens de Eerste Wereldoorlog centraal. Door het maken van een vergelijking tussen een aantal preken uit de periode 1911-1914 en de oorlogsprediking uit de jaren 1914 tot 1918 wordt de vraag beantwoord, of de Eerste Wereldoorlog al dan niet tot wijdverbreide cultuurkritiek of tot cultuurpessimisme in de Gereformeerde Kerken in Nederland leidde. Deze vraag is gerechtvaardigd, omdat er feitelijk nog maar weinig bekend is over de religieuze aspecten van de Eerste Wereldoorlog in Nederland. In boeken die handelen over de orthodox-protestantse geschiedenis is nauwelijks aandacht besteed aan de Grote Oorlog. De gebrekkige aandacht voor de *Mutterkatastrophe* (Golo Mann) van de twintigste eeuw kan aangemerkt worden als een lacune in de historiografie.² Een veronderstelling die heeft bijgedragen aan het ontstaan van deze lacune, is de tot ver in de jaren 1990 gangbare gedachte dat de Eerste Wereldoorlog geen invloed heeft gehad op het neutrale Nederland. Politieke neutraliteit is echter geenszins een equivalent van geestelijke en culturele immuniteit. Men mag daarom aannemen dat de Eerste Wereldoorlog, ondanks de neutraliteit van Nederland, wel degelijk invloed heeft gehad op het geesteklimaat in Nederland en in de kerken.

Voorafgaand aan de preekanalyse over de periode 1911-1918 is het noodzakelijk om tot een definitie te komen van enkele begrippen die in dit artikel een belangrijke rol spelen: cultuur, cultuurkritiek, cultuurpessimisme en eschatologie. Het begrip cultuur wordt in brede zin gedefinieerd als ‘de vorm, inhoud en geestelijke gerichtheid van menselijk handelen, oftewel de leefstijl van een samenleving. Deze leefstijl is niet eenduidig, maar veeleer een dynamisch samenspel van subculturen.’³

De term cultuurkritiek kan gedefinieerd worden als de schaduw van het vooruitgangsgeloof, als een soort psychotherapie, die genezing verwacht van bewustwording. In de eigenlijke betekenis van het woord is cultuurkritiek de ‘kritische overdenking van de aard, de waarde en de ontwikkeling van de heersende cultuur of cultuur in het algemeen’.⁴ De cultuurcriticus beoogt de tijdgenoot te brengen tot bezinning op fundamentele levenswaarden als moraliteit en zedelijkheid. Als moralist opereert hij vanuit een idealistisch perspectief en biedt daarbij meestal alternatieven aan. Hij verliest zich niet in een uitzichtloos pessimisme, maar blijft hopen op herstel en regeneratie van de cultuur. Cultuurkritiek kan gepaard gaan met crisis- en ondergangsgevoelens, maar dat hoeft niet per se noodzakelijk te zijn. Maar hoe somber en hoe pessimistisch de cultuuranalyse ook mag zijn, zolang zij als klemmende vermaning bedoeld is en tenminste de illusie handhaaft van een wending ten goede, behoort zij tot de cultuurkritiek. Hoop, idealisme en verantwoordelijkheid zijn de waarden waarvoor de cultuurcriticus staat.⁵

Van cultuurpessimisme kan in zeker twee gevallen gesproken worden. Allereerst als het principe van de cultuur zelf voor leed of ontaarding verantwoordelijk wordt gehouden. Deze vorm van kritiek treft de cultuur in haar wezen: beschaving is, door de aard van de mens, telkens tot verwording gedoemd. Beschaving wordt gezien als nutteloos en nadelig, en dynamiek en vooruitgang betekenen slechts verlies. Deze vorm van cultuurpessimisme treffen we onder andere aan bij Sigmund Freud. Zijn psychologische analyse van de cultuur, die hij uiteindelijk samenvatte in *Das Unbehagen in der Kultur* (1930), getuigde van een scherpe kritiek op diverse aspecten van de moderne cultuur. Het hoge levenstempo en de prestatiedruk zouden de moderne samenleving zo zenuwslopend hebben gemaakt, dat het menselijk welbevinden eronder leed. De cultuur zelf werd een oorzaak van nieuwe cultuurziekten. De grote paradox die Freud verwoordde, was dat de mens de cultuur wel nodig heeft maar er niet gelukkig in kan zijn.⁶

In de tweede plaats wordt van cultuurpessimisme gesproken als, door hantering van een deterministisch schema, verval en ondergang van de beschaving onontkoombaar lijken. Het model voor dit type cultuurpessimisme is het boek *Der Untergang des Abendlandes* (1918-1922) van Oswald Spengler. Spengler gaf in dit boek een deterministische voorstelling van beschavingen, die in een cyclisch-historisch proces van bloei, ouderdom en verval gedoemd waren om uiteindelijk het onderspit te delven. Herstel van cultuur en beschaving sloot hij radicaal uit. De westerse beschaving was gedoemd ten onder te gaan, zoals het Romeinse Rijk in de late Oudheid ten onder ging. Juist het consequente determinisme en het stelselmatige pessimisme – regeneratie werd niet mogelijk geacht – maken Spengler tot ‘de cultuurpessimist *par excellence*’.⁷

Hoe verhoudt de gereformeerde geloofsleer zich tot de fenomenen cultuurkritiek en cultuurpessimisme? Zij draagt a priori – dat wil hier zeggen: nog los van de vraag of er in theologische werken, beschouwingen en preken specifiek over de cultuur gesproken werd – reeds elementen van beide in zich. De gereformeerde geloofsleer heeft allereerst een cultuurkritisch karakter. De wereldse cultuur wordt doorgaans beschouwd als zondig, materialistisch, ontaard en van God los. Boeteprediking, cultuurkritiek en wereldverachting zijn het orthodoxe christendom niet vreemd. Daarnaast is sprake van cultuurpessimistische elementen. De geschiedenis is deterministisch, omdat een goddelijke leiding het historisch proces bepaalt en niet de wil van de mens. Daar komt nog bij dat beschaving en cultuur in orthodox-christelijke ogen al gauw tot verwording gedoemd zijn, omdat ze in hun kern en in hun wezen reeds aangetast zijn door de erfzonde.

Het laatste begrip dat in dit artikel een prominente plaats inneemt, is de term eschatologie. Eschatologie slaat op de christelijke verwachting van het eind der tijden dat een feit wordt met de wederkomst van Christus.⁸ Juist in tijden van crisis en oorlog schieten dergelijke verwachtingen wortel. De eschatologie kan gezien worden als een christelijke

exponent van cultuurkritiek en cultuurpessimisme en is daarom, samen met het gereformeerde spreken en preken over de moderne cultuur in bredere zin, een goede graadmeter voor de beantwoording van de vraag of de Eerste Wereldoorlog al dan niet tot wijdverbreide cultuurkritiek of tot cultuurpessimisme in de Gereformeerde Kerken in Nederland leidde en zo ja, wat de specifieke inhoud was van het gereformeerde gedachtegoed over de moderne cultuur.

Van reveil naar verval

De twee belangrijkste woordvoerders van de Gereformeerde Kerken in Nederland waren Abraham Kuyper (1837-1920) en Herman Bavinck (1854-1921). Onder hun bezielende leiding vormde zich in en rondom de kerken, de Antirevolutionaire Partij en de Vrije Universiteit datgene wat geleidelijk ‘de gereformeerde wereld’ zou gaan heten.⁹ De benoeming van Kuyper tot minister-president in 1901 kan niet alleen gezien worden als de kroon op zijn veelzijdige activiteiten, maar tevens als een symbool van het succesvolle calvinistische reveil. De gereformeerde emancipatie, die uiteindelijk zijn summum beleefde in de gelijkberechtiging van het bijzonder onderwijs in 1917, had echter ook een keerzijde. Waar de mondigheid van het kerkvolk in de eerste decennia van de twintigste eeuw groeide en zij sociaal-economisch op een hoger plan getild werd, sloop via de achterdeur verdeeldheid en lauwheid de kerkmuren binnen.

De eerste klachten over de verslechterende geestelijke toestand in de Gereformeerde Kerken werden gehoord tijdens de opening van de Synode van Utrecht (1905), toen dominee P.J.W. Klarhamer (1848-1920) zijn zorgen uitsprak over de treurige ‘inzinking en verachting en verslapping’ die hij in de Gereformeerde Kerken waarnam. En dat, terwijl ‘een krachtig Gereformeerd leven en getuigen en arbeiden te midden van het nationale en sociale leven’ van onberekenbare zegen had kunnen zijn en verrijkende gevolgen had kunnen hebben.¹⁰ Enkele jaren later, in 1908, was het Abraham Kuyper die de gereformeerde jongeren op de bondsdag in Zutphen waarschuwde voor ‘het luwen van de geestdrift voor de heilige beginselen’, voor de ‘daling in ernst van den levenstoon’, een ‘afnemning van het spreken over heilige dingen’ en ten slotte voor een ‘gebrek aan gewilligheid om zich en zijne gaven te offeren voor ’s Heeren dienst’.¹¹

Als één ding duidelijk werd in de vooroorlogse jaren, was het wel het feit dat de gereformeerden in toenemende mate invloed ondergingen van de moderne cultuur. De belangrijkste vraag die in de eerste decennia van de twintigste eeuw beantwoord moest worden, was dan ook die naar een verantwoorde verhouding tussen het orthodoxe christendom en de moderne cultuur. In 1911 had Bavinck het kernprobleem als volgt omschreven: ‘... het materiaal, waarmede natuur- en geschiedwetenschap, techniek en wereldverkeer en heel de moderne cultuur ons overstelpt, is zoo overweldigend rijk en machtig, dat niemand nog in staat is geweest, om eenheid en harmonie in zijn denken en leven te brengen (...) en ieder gevoelt, dat wij allen nog zoekende zijn en het laatste woord nog niet spreken kunnen.’¹² De gereformeerden waren omstreeks 1911 inderdaad nog zoekende en het laatste woord over de problematiek was nog zeker niet gesproken. Naast de belangrijkste gereformeerde opiniemakers Kuyper en Bavinck – die in de voorgaande jaren hun cultuurvisie al grotendeels uiteengezet hadden in hun respectievelijke Stonelezingen getiteld *Het Calvinisme* (1898) en *Openbaring en cultuur* (1908) en zich daarbij ernstig beklaagden over geestelijk-zedelijke achteruitgang, maar tegelijkertijd de materieel-wetenschappelijke vooruitgang toejuichten¹³ – waren er diverse gereformeerde dominees die met hun kanselredes een duit in het zakje van de Nederlandse cultuurbeoordeling deden. Hoe spraken zij in de vooroorlogse jaren over de moderne cultuur?

Cultuurkritiek in de jaren 1911 tot 1914

Wanneer men de cultuurbeschouwingen in de vooroorlogse prediking beziet, springen twee patronen in het oog.¹⁴ Allereerst werd door de predikanten slechts in beperkte mate cultuurkritiek geleverd. De voorbeelden die in het vervolg van deze paragraaf aangehaald worden, zijn praktisch de enige die ik in de onderzochte preken aantrof. In de tweede plaats domineerde een optimistische toekomstverwachting. Van decadentiegedachten of een algeheel ondergangsgevoel was in de periode 1911-1914 nauwelijks tot geen sprake, ook niet in preken die een nadrukkelijk eschatologisch karakter hadden.

Zoals gezegd leverden de predikanten slechts in beperkte mate cultuurkritiek. Wanneer er wel cultuurkritiek geuit werd, dan was deze over het algemeen gematigder dan de cultuurkritiek die Kuiper en Bavinck in voorafgaande decennia geleverd hadden. De cultuurkritiek van de predikanten kan in drie thema's onderverdeeld worden. In de eerste plaats werden quasi-christelijke stromingen en sektarische bewegingen bekritiseerd, die – als reactie op het materialisme en onder invloed van Verlichtingsidealen als het individualisme – in de negentiende eeuw als paddestoelen uit de grond waren geschoten en in het begin van de twintigste eeuw hun hoogtijdagen beleefden.¹⁵ De Amsterdamse predikant P.A.E. Sillevius Smitt (1867-1918) zei in één van zijn preken over deze ontwikkelingen: 'Eigenaardig verschijnsel, dat in onzen tijd van driest ongeloof, die zoo bij uitnemendheid verlicht heet, het bijgeloof als een woekerplant welig tiert. En toch wel begrijpelijk. Verwerpt de mensch de openbaring Gods in zijn Woord, dan houdt hij niets over (...) Vandaar dat in dagen, waarin het ongeloof groeit, allerlei nieuwigheden, op de geestelijke markt aangebracht, gretige koopers vindt onder degenen, die in de waarheid Gods geen smaak meer hebben.'¹⁶ Met deze 'nieuwigheden op de geestelijke markt' doelde Sillevius Smitt op wat door Jan Romein, in *Op het breukvlak van twee eeuwen* (1967), de 'kleine geloven' genoemd werden. Het ging om experimenteel-religieuze verschijnselen, die rond de eeuwwisseling welig tierden, zoals de homeopathie, het magnetisme, Christian Science, het somnambulisme, de theosofie, het boeddhisme, de natuurgeneeskunde, het christen-anarchisme, het spiritisme en het anti-vivisectionisme.¹⁷

In de tweede plaats wezen de predikanten op grootschalige rampen en op woelingen in de wereldpolitiek. De ramp met de Titanic, waarbij in april 1912 ruim 1500 mensen de dood vonden, werd door Bastiaan Wielenga (1873-1949) geïnterpreteerd als een straf van God over de goddeloze moderne cultuur. Hij oordeelde de wereld 'in haar telkens herhaald fiasco in haar jacht naar geluk'. Volgens dominee Wielenga werd de wereld, naarmate zij materieel rijker werd, geestelijk armer. 'Wanneer haar een ramp treft als het vergaan van de Titanic, een pronkprodukt van haar cultuur, dan is dit voor haar een ontzuivering, een beschaming, een oordeel.'¹⁸ Enkele predikanten bekritiseerden daarnaast de ontwikkelingen in de wereldpolitiek, die vaak niet bij naam genoemd werden, maar waarmee ongetwijfeld bedoeld werd op gebeurtenissen als de Mexicaanse en Chinese Revoluties (resp. 1910 en 1911), de Tweede Marokkocrisis (1911), de Balkanoorlogen (1912 en 1913), de Europese wapenwedloop en het westerse imperialisme. Zo sprak Gerrit Doekes (1873-1929), predikant te Nieuwdorp, over de 'macht der zonde, die de politiek der volken beheerscht, zoodat de gerechtigheid dag aan dag verkracht wordt; en die allerwege den geest van haat en nijd prikkelt, zoodat de toestand onzer dagen in menig opzicht bedenkelijk mag genoemd worden.'¹⁹ Nietzsches 'Wille zur Macht' werd steeds nadrukkelijker 'het beginsel van alle zedelijkheid (...) En dit angstwekkend beginsel heeft reeds voor een groot deel het leven der volkeren, het beleid der staatslieden, het hart der enkelen vergiftigd.'²⁰ De grote 'afval tot ongeloof en revolutie en antichristisch woelen' was reeds begonnen, zo meende de Arnhemse predikant Hendrik Hoekstra (1852-1915).²¹

Ten derde leverde een aantal gereformeerde predikanten kritiek op diverse andere aspecten van de moderniteit, zoals de zedeloosheid, het materialisme, de levensidealen van de

moderne mens en het jachtige karakter van de moderne cultuur. Met betrekking tot het zevende gebod, gij zult niet echtbreken, zei dominee G. Wielenga: 'In dronken zinnenroes eischt men steeds prikkelender romans, steeds naakter kunst, steeds brutaler en gewaagder kleeding.'²² De Leeuwarder predikant J.D. van der Munnik (1852-1934) riep in één van zijn preken uit: 'Een stortvloed van verderfelijke lectuur gaat uit onder de menschen, om hen los te maken uit de banden, waarin de kerk, zoo't dan heet, hen gevangen houdt, maar in waarheid, om hen alzo meer en meer te brengen onder de macht van den Mammon en, alsof er niets hoogers en beters ware, hen te doen kruipen in het aardsche stof!'²³ Volgens Bastiaan Wielenga was de moderne mens in deze wereld zonder God komen te staan, en daarmee zonder hoop: 'Ondanks al de schatten zijner zoogenaamde beschaving, ja, *met* al die schatten is hij arm. Door het blanketsel der cultuur, door de sluiers van zijn weelde, schemert de afzichtelijkste ellende heen.'²⁴ Kort tevoren had Wielenga al gesproken over 'de ernstige, gewichtige tijden, die wij beleven (...) Deze wereld is vol geluiden, onze tijd is rumoerig, ook uw leven is vol gedruisch (...) Het vele spreken en doen bewijst menigmaal armoede van geest en... van hart.'²⁵ Ook andere predikanten uitten hun bezorgdheid over het woelige en jachtige karakter van de moderne cultuur, waar de Gereformeerde Kerken volgens hun besef middenin stonden. Zo zei de Middelburgse dominee Lieuwe Bouma (1855-1935): 'Het rijke, veelkleurige en bewegelijke leven der volken kan ons in verwarring brengen en onrustig maken, want wij staan er niet buiten, wij zijn geen toeschouwers, aan wie het voorbijgaat. Neen, wij staan er midden in, en wij loopen gevaar, dat de stroom ons meevoert.'²⁶ De predikant G. Elshove (1870-1946) constateerde op zijn beurt dat het leven steeds drukker en ingewikkelder werd: 'Daar is vaak geen tijd om even tot zichzelf te komen. Op allerlei gebied moet bovendien gearbeid worden.'²⁷

De veelgeuite klachten over lauwheid en 'wereldgelijkvormigheid' in de Gereformeerde Kerken moeten gezien worden in het licht van de doorwerking van de moderne tijdgeest en levensstijl in de Nederlandse kerken.²⁸ Het zou goed kunnen dat de politieke en kerkelijke emancipatie van de gereformeerden in dit proces een rol speelde. Deze veroorzaakte dat het aanvankelijke enthousiasme van rond de eeuwwisseling afnam. Er scheen 'een geest van lauwheid, van karakterloosheid en blootheid' over de gelovigen te zijn uitgegoten.²⁹ En in een Hemelvaartspreek uit 1911 horen we de klacht: 'Hoe is het goud verdonkerd, hoe zijn de kostelijke kinderen Zions den aarden flesschen gelijk geworden!'³⁰ Als laatste voorbeeld kan een uitspraak van de Rotterdamse predikant H.C. van den Brink (1866-1947) aangehaald worden: 'Bekeert u van uwe wereldschgezindheid en wereldgelijkvormigheid, van uw lauwheid en laksheid, van uw heimelijk heulen met de zonde en uw openlijk afhoereeren van den Heere, en laat het weer worden, wat het was in vorige tijden...'³¹

Toekomstverwachting

Hoe werd er in de periode voorafgaand aan de Eerste Wereldoorlog door de predikanten gesproken over de toekomst? Was er sprake van cultuuroptimisme of -pessimisme? Voordat deze vraag beantwoord wordt, moet echter eerst worden opgemerkt dat er in de ogen van de predikanten twee hoopvolle ontwikkelingen gaande waren. Allereerst constateerde men met tevredenheid dat het materialisme als levenfilosofie terrein verloor: 'Er is in onze dagen een gunstige verandering in de richting der geesten te bespeuren (...) Het materialisme verliest gaandeweg aan invloed. Er komt weer belangstelling voor de onstoffelijke, voor de geestelijke wereld; voor vragen van religie en van zedelijkheid.'³²

Naast de tanende populariteit van het materialisme konden de predikanten zich verheugen over de groei van zendingsactiviteiten.³³ Na een korte uiteenzetting over "de eeuw van het kind" sprak een gereformeerde predikant: 'Toch zal straks de twintigste eeuw *niet* getypeerd worden, althans niet onder het volk van God, als de eeuw van het *kind* (...) Het

Christelijk leven staat in het teken der Zending, in den ruimsten zin van het woord. Er komt meer samenwerking, meer onderling overleg, meer eenheid. Men tracht het gansche zendingsterrein te overzien, gemeenschappelijke hoofdlijnen te trekken, eenparigheid van optreden te bevorderen. Daarbij zijn de velden wit om te oogsten.³⁴

Beide ontwikkelingen, de afnemende populariteit van het materialistische paradigma en de uitbreiding van christelijke zendingsactiviteiten, droegen ertoe bij dat de toekomstverwachting van de predikanten in de periode 1911-1914 overwegend optimistisch was. Zeker, er waren zorgen over de toekomst van de kerk, over de wereldpolitiek en over het jachtige en verwarrende karakter van de moderne cultuur. Maar deze leidden niet tot decadentiegedachten of tot een cultuurpessimistisch toekomstbeeld. Professor A.G. Honig (1864-1940), hoogleraar aan de Theologische Hogeschool te Kampen, meende het pessimisme zelfs te kunnen verbieden: 'Onze tijd komt met zijn pleidooi voor het pessimisme in strijd met de Heilige Schrift (...) De zwaarmoedigheid, die alles even donker inziet, die voor velerlei goeds nauwelijks of in het geheel geen oog heeft, dooft onzen levensmoed en sloopt onze levenskracht. En daarom zult gij in de kracht des Geestes haar tegenstaan (...) Aan vreugde heeft ons arme hart behoefte.' De christen mocht zich volgens hem niet laten leiden 'door de wijsheid dezer eeuw, door het afschuwelijke pessimisme'.³⁵ En dominee Hoekstra wierp als vraag en antwoord op: 'Wat zou nu het meest met het Christelijk geloof en met de waarheid in overeenstemming zijn? Niet het pessimisme, maar het optimisme (...) Het pessimisme is in den grond der zaak loochening van God. Het is satanisch.'³⁶

Vanaf ongeveer 1900 werd, onder invloed van het crisisgevoel van het *fin de siècle*, de eschatologie herontdekt. Dit gebeurde met name in Duitsland, maar ook in andere Europese landen.³⁷ De herontdekking van de eschatologie had ook zijn invloed in Nederland, zij het in beperkte mate. In de preekserie *Menigerlei Genade* uit de periode 1911-1914 staan ongeveer tien eschatologische preken afgedrukt. Van een mondiaal onderganggevoel of van het besef te verkeren in de eindfase van de geschiedenis was in deze preken geen sprake. De eschatologische preken waren, vanuit het vertrouwen dat de gelovigen aan het einde der tijden voorgoed van hun zonden verlost zouden worden en samen met Christus zouden regeren, over het algemeen optimistisch van aard. Wanneer er in preken gesproken werd over de komst van de antichrist of de wederkomst van Christus, werd er niet bij vermeld of die specifieke gebeurtenis al in gang was gezet.³⁸ Wel trof ik twee uitzonderingen aan die deze regel spreekwoordelijk bevestigen. Zo sprak B. Wielenga in één van zijn preken: 'De gisting en roering, de afval en evolutie, de snelle afloop als der wateren, leert ons dat de eeuwigheid nadert. Het einde aller dingen is nabij (...) Zie in de teekenen der tijden de nadering uws Konings...'³⁹ De Amsterdamse predikant werd bijgevallen door zijn Dokkumer collega Thomas Bos (1846-1916), die zei: 'Ja, het is of ook de schepping met de schepselen rusteloos voortwentelen naar de groote verwoesting, die eenmaal komen zal. Er schijnen zich zelfs in de aarde krachten te ontwikkelen, die in vreeselijke uitbarstingen het naderende einde aankondigen.'⁴⁰ Ondanks deze uitzonderingen was in de periode 1911-1914 het cultuuroptimisme de dominante factor in de gereformeerde prediking.

De zondvloed van 1914-1918

Het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog zou men in navolging van de historicus P.J. Bouman de 'cultuurhistorische zondvloed' kunnen noemen.⁴¹ Nederland bleef weliswaar buiten de oorlog, maar was mentaal zeker geen eiland. Ook hier drong het besef door dat de wereld van voor 1914 voorgoed voorbij was en dat een nieuwe, schijnbaar stuurloze cultuur baanbrak.⁴² Een passage uit de memoires van de predikant Douwe van Dijk (1887-1985) illustreert treffend hoe de Eerste Wereldoorlog het levensgevoel van de mensen schokte: 'Voor ons besef was oorlog een voor-historisch ding, dat in de moderne tijd zich in werkelijkheid niet meer zou kunnen voordoen (...) Het was alsof wij droomden. Wij konden

er maar niet bij, dat het werkelijkheid was. Velen hadden het gevoel, dat nu het einde gekomen was, dat, zoals men het uitdrukte, de wereld vergaan zou. De mensen, die ge op straat tegenkwaamt, keken allen even somber.⁴³

Dat de Eerste Wereldoorlog direct zijn weerslag op de gereformeerde prediking had, behoeft geen verbazing. In de eerste plaats nam de cultuurkritiek een aanzienlijk hogere vlucht dan voor de oorlog en tevens werd deze veel scherper van toon. In de prediking vond in het verlengde hiervan een omslag plaats van troost naar vermaning, waarbij de nadruk niet op de vergeving van de zonden lag, maar op de zondedaden zélf en de noodzaak tot bekering. Ten tweede deed de eschatologie, veel nadrukkelijker dan in de periode voor de oorlog, van zich spreken. Volgens veel predikanten wezen de 'teekenen der tijden' op het aanbreken van een apocalyptisch tijdvak, waarin de antichristelijke maatschappij zou zegevieren.

De cultuurkritiek die van de kansels beluisterd kon worden, richtte zich op drie onderscheiden eenheden: Europa, Nederland en de eigen kerken. De predikanten waren ervan overtuigd dat de Europese mensheid met zijn moderne cultuur aan niemand minder dan God de oorlog had verklaard. De Europese beschaving was in allerlei kringen ontaard in een 'stelselmatig egoïsme'.⁴⁴ Volgens de bekende tijdredenaar en moraalprediker Gerard Wisse (1873-1957), die tijdens de Eerste Wereldoorlog een groot aantal preken liet publiceren, lag de katalysator van zonde en ellende in de stad, 'het brandpunt van cultuur, van den modernen vooruitgang'. De Europese en ook Nederlandse steden waren het Sodom en Gomorra van de twintigste eeuw geworden, waarin het zondeleven weelderig bloeide. Op hun poorten stond niets anders geschreven dan "Afgoderij". Daarbij hadden de vele '-ismen' een oorlogszuchtigheid in de hand gewerkt, die niet meer binnen de perken gehouden kon worden: het atheïsme, deïsme en pantheïsme ('de scholen des ongeloofs'), het evolutionisme, militarisme, socialisme, anarchisme en kapitalisme.⁴⁵

Naast Europa droeg ook het neutrale Nederland schuld. Verscheidene predikanten lieten zich zeer kritisch uit over de Nederlandse maatschappij en cultuur. Zo was bijvoorbeeld het kerstfeest geworden tot een feest van 'allerlei wereldsche vermaken'.⁴⁶ En dominee Wisse sprak in 1915 zijn opperste verontwaardiging uit over het feit dat het volksvermaak, dat met het uitbreken van de oorlog aanvankelijk gestaakt werd, al spoedig weer een aanvang nam: 'De publieke vermakelijkheden, die een oogenblik gesloten werden, ze zijn heropend en gevuld als weleer. De schandelijkste en onzedelijkste stukken worden opgevoerd. Liedjeszangers vinden voor hun zouteloze, maar niettemin ontaard-vieze bijdragen nog menigmaal groot gehoor (...) Dans- en drankhuizen blijven vol. Het lasteren van Gods naam door satan's slaven houdt aan. De dag des Heeren wordt ontheiligd, even driest en schandelijk als voorheen'.⁴⁷ In Nederland was de zondag geworden tot een dag van plezier en pret, 'op dien dag heel Nederland schier één voetbalveld geworden; muziek optochten en kermisfeesten ontheiligen almeer den Sabbath des Heeren'.⁴⁸ De Haagse predikant Klaas Dijk (1885-1968) kon in april 1918 op zijn beurt niets anders constateren dan een jammerlijk moreel verval.⁴⁹

Ook binnen de kermuren ging niet alles naar wens. De kerk was, zo meenden de dominees, teveel 'wereldgelijkvormig' geworden. Meer nog dan in de jaren ervoor leek tijdens de Eerste Wereldoorlog het besef alom aanwezig, dat de kerk niet immuun was voor de normen en waarden van de moderne cultuur. Een veelgehoorde klacht was dat het gereformeerde goud 'verdonkerd' was.⁵⁰ De moderne mens had dan misschien de lichten van de hemel uitgedoofd, de kerk was ook 'veelszins mat en ongeestelijk en zwak van beginselen en vervloeiende en der wereld gelijkvormig geworden'.⁵¹ De gereformeerden werden, meer dan volgens eigen zeggen goed voor hen was, besmet met de tijdgeest. Verschillende predikanten gaven hier uiting aan. Zo sprak de Amsterdamse predikant Klaas Fernhout (1858-1953): 'Onze klederdracht wisselt rusteloos naar de grillen der mode. In zeden en gewoonten ondergaan we gestadig den invloed der tijden'.⁵² En dominee Wisse meende dat de kerk 'te midden van al de cultuur der wereld' stond.⁵³

De opvatting dat de Eerste Wereldoorlog een straf van God was op de zonden van Europa, Nederland en de christelijke kerken, was algemeen gangbaar. In het bekende boek *De eeuw van mijn vader* voert Geert Mak zijn gereformeerde grootmoeder ten tonele, die bij het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog zei: ‘We worden bezocht om onze zonden. De Here toornst over ons.’⁵⁴ Wie het feit dat God met zijn straffen kwam niet erkende, moest wel stekeblind zijn. Om de haverklap werden in de preken termen gebezigd als ‘de slaande hand Gods’, ‘den donder zijner stem’ en ‘goddelijke oordelen’. Of, in de woorden van Laurens Boone (1860-1935): ‘... nu is de Heere met zijn vreeselijke oordeelen aanwezig, vreeselijke vuurmonden zijn daar, en brengen verwoestingen en verschrikking. Zie, Ik sta aan de deur, en Ik klop. Het is Gods vinger aan de deur van Nederland.’⁵⁵

Eschatologie

In de vorige paragraaf werd geconstateerd dat de eschatologie tijdens de Eerste Wereldoorlog nadrukkelijk op de voorgrond kwam te staan. De dominante aanwezigheid van de eschatologie in de jaren 1914-1918 (en daarna) was een algemeen Europees verschijnsel: ‘Eschatology, the science of the last things, flourished during and after the First World War’, aldus de historicus Jay Winter.⁵⁶ Veel eschatologische preken uit gereformeerde kring hadden een apocalyptisch karakter. Thema’s als de antichrist en het besef dat de geschiedenis op mondiaal niveau haar laatste fase was ingegaan, voerden de boventoon. Dit alles hing samen met een cultuurpessimistische toekomstverwachting.⁵⁷

De predikanten spraken veelvuldig over de antichrist en het einde der tijden. Zo was daar dominee Valentijn Hepp (1879-1950), die in 1916 preekte over de eindtijd en de aanstaande ‘troonsbestijging van den antichrist’.⁵⁸ Gedurende de oorlog hield Hepp over dit onderwerp dikwijls lezingen en preken, hetgeen in 1919 resulteerde in de publicatie van zijn cultuurpessimistische boek *De Antichrist*. In dit boek beweerde Hepp dat niet met zekerheid te zeggen was of de tijd van de antichrist al aangebroken was, maar één ding stond wel vast: hij was in aantocht.⁵⁹ Bastiaan Wielenga was dezelfde mening toegedaan. In *Het blonde beest* – een boek uit 1916 dat gebaseerd was op twee artikelen die eerder in *Stemmen des Tijds. Maandblad voor christendom en cultuur* gepubliceerd waren – beargumenteerde hij dat de tegenwoordige tijd in het teken stond van het door Nietzsche geprofeteerde blonde beest: ‘Nu moet de Nietzscheaan lachen, omdat in Europa weergekeerd is het tijdperk van het blonde beest.’ Met de oorlog was het sluimerend dier in de mens ontwaakt, maar dit alles was nog slechts het voorspel van hetgeen komen ging. De beslissingsslag tussen God en de antichrist zou uiteindelijk de laatste fase in de wereldgeschiedenis inluiden: ‘De beteekenis van dezen wereldoorlog is, dat hij ons op die laatste phase heenwijst, en u oproept tot de keuze, tot den heiligen oorlog.’⁶⁰ Volgens deze en andere predikanten stond buiten kijf dat het begin van het einde der tijden een aanvang had genomen. Een veelgebruikte metafoor was de klok van de wereldgeschiedenis, die op enkele minuten voor twaalf stond: ‘Hij komt als een dief in de nacht. Wanneer? Wel, de Zijnen hebben op *de groote klok* der wereldgeschiedenis te zien; *de cijfers* zijn de teekenen der tijden en Jezus’ profetie is *de wijzer* (...) De wijzer is bijna rond, nog één cijfer, *het laatste*.’⁶¹ En dominee Wisse zei: ‘Deze bedeeeling, dit heelal, ze zijn als een uurwijzerbord; we zullen den wijzer der historie zich zien voortbewegen in de richting van den vollen middag: Christus wederkomst.’⁶²

De toekomst van de moderne cultuur werd somber ingezien. De predikanten hadden hier alle redenen toe, gezien het overvloedige aantal rampen dat de wereld teisterde. Niet alleen de Eerste Wereldoorlog schokte het toekomstvertrouwen, maar ook de Russische Revolutie van 1917, de Spaanse Griep en de Duitse Novemberrevolutie van 1918. Ook in Nederland vonden op kleinere schaal rampen plaats, zoals de watersnood in Zeeland in januari 1916, de voedsel- en brandstofschaarste, de zorgen die de voortdurende oorlogsdreiging en de mobilisatie met zich meebrachten, de revolutieopgong van Troelstra in november 1918 en ten

slotte de problemen in de eigen Gereformeerde Kerken, die in toenemende mate dreigden te ‘verwereldlijken’. De Leidse predikant Willem Bouwman (1868-1958) kon dan ook, toen hij een blik in de toekomst wierp, niets anders uitbrengen dan de woorden: ‘De tijden zullen ál banger worden. De contrasten al schriller, de conflicten al bloederiger, de worstelingen al banger (...) Hij zal het al banger doen komen naarmate Zijn wederkomst dichterbij is.’⁶³

Besluit

De Eerste Wereldoorlog ging zeker niet geruisloos aan de Gereformeerde Kerken in Nederland voorbij, maar leidde tot een nadrukkelijk crisisbesef en tot een omslag in de gereformeerde cultuurvisie en toekomstbeschouwingen. In de onderzochte preken uit de periode 1911 tot 1918 is deze omslag duidelijk aanwijsbaar. De oorlog was in deze zin dan ook niet alleen een militaire strijd, maar tevens ‘een soort godsdienstoorlog, een conflict van strijdige levenswijzen’⁶⁴, dat ook in de kerk zijn doorwerking had en aan de oppervlakte kwam in 1916. In dat jaar en de periode die erop volgde, profileerde zich de progressieve ‘beweging der jongeren’, die zich verzette tegen het dogmatische en introverte karakter van de kerk. Bovenal verlangden deze ‘jongeren’ naar een herbezinning op de verhouding tussen de Gereformeerde Kerken en de moderne cultuur, omdat de geliefkoosde antithese in hun ogen niet langer gehandhaafd kon en mocht worden. In dit artikel was vanwege de beperkte casus helaas geen ruimte om dieper op deze materie in te gaan. Daarom zou ik geïnteresseerden naar secundaire literatuur willen doorverwijzen.⁶⁵ Zelf sluit ik af met een citaat van de gereformeerde auteur Rudolf van Reest (1897-1979): ‘Er was in de tijd na de oorlog 1914-1918 iets aan het verschuiven geraakt, ook in ons gereformeerde volksleven. Wat een stille rust was er vóór het rampjaar 1914.’⁶⁶

---

¹ H. Bavinck, *De navolging van Christus en het moderne leven* (Kampen 1918) 1.

² De historicus Hans Krabbendam wierp enkele jaren geleden de vraag op: ‘... de religieuze aspecten van de oorlog in Nederland wachten nog op behandeling. Heeft het oorlogsgeweld tot bezinning in de kerken of theologie geleid?’ Zie: H. Krabbendam, ‘Uit de schaduw. Opleving van de Eerste Wereldoorlog’, *Transparant. Tijdschrift van de Vereniging van Christen-Historici* 13 (febr. 2002) afl.1, 19-24, aldaar 24. Een eerste studie die het historiografische gat enigszins probeert te dichten is mijn ongepubliceerde doctoraalscriptie: *De leeuw heeft gebruld. Het gereformeerde gedachtegoed over de moderne cultuur voor en tijdens de Eerste Wereldoorlog (1911-1918)* (Groningen 2003). Voor een gedegen inleiding in de Duitse en Engelse oorlogsprediking raadplegen: A. van Egmond, ‘Duitse en Engelse theologische legitimaties van de Eerste Wereldoorlog’ in: J. Veenhof, J.S. Vos en L.A. Werkman (red.), *Het rijk Gods en de aardse macht. Theologische visies op de verhouding van geloof en politiek* (Kampen 1991) 59-78.

³ Deze definitie is afkomstig van het Cultuurnetwerk Nederland, een landelijk expertisecentrum voor cultuureducatie. Zie: <http://www.cultuurnetwerk.nl/indexdef.htm#cultuur>.

⁴ R. Aerts, ‘Prometheus en Pandora. Een inleiding tot cultuurkritiek en cultuurpessimisme’ in: idem en K. van Berkel (red.), *De pijn van Prometheus. Essays over cultuurkritiek en cultuurpessimisme* (Amsterdam 1996) 10-66, aldaar 34.

⁵ Ibidem, 34-37.

⁶ Ibidem, 38-41.

⁷ Ibidem, 41-45. Het korte citaat staat op pagina 43.

⁸ Men kan ter inleiding raadplegen: G.C. den Hertog, ‘Eschatologische verwachting in een tijd van crisis’ in: W. van ’t Spijker (red.), *Eschatologie* (Kampen 1999) 395-439. Dit artikel gaat over de Duitse en Nederlandse eschatologie van ongeveer 1900 tot 1925.

⁹ D.Th. Kuiper, ‘Gefnuikte vernieuwing. De ‘beweging der jongeren’ in de Gereformeerde Kerken in Nederland in de periode 1910-1930’ in: idem e.a. (red.), *Jaarboek voor de geschiedenis van de Gereformeerde Kerken in Nederland (JGGKN)*, jrg. 1 (Kampen 1987) 57-87, aldaar 57.

¹⁰ H. Bouma, ‘Van ‘Vereniging’ tot nieuwe wederkeer’ in: D. Deddens en M. te Velde (red.), *Vrijmaking – Wederkeer. Vijftig jaar Vrijmaking in beeld gebracht, 1944-1994* (2^e druk; Barneveld 1994) 9-24, aldaar 11, 12.

¹¹ Zoals geciteerd in: J.C. Aalders, *Veruitwendigen onze kerken?* (Kampen 1916) 17.

¹² H. Bavinck, *Modernisme en Orthodoxie. Rede gehouden bij de overdracht van het rectoraat aan de Vrije Universiteit op 11 oktober 1911* (Kampen 1911) 15, 16.

---

¹³ Koops, *De leeuw heeft gebruld*, 21-35.

¹⁴ Om tot een afgewogen beeld van de vooroorlogse gereformeerde cultuurvisie te komen, is, aan de hand van de preekserie *Menigerlei Genade. Wekelijksche leerredenen*, de prediking van 1911 tot halverwege 1914 geanalyseerd. Het bronnenmateriaal bestaat uit vier bundels die ieder 52 preken bevatten. In totaal gaat het dus om 208 preken, waarvan ongeveer driekwart is ingezien. Er is niet alleen gekozen voor de prediking omdat deze een nog nauwelijks bestudeerde bron is, maar ook omdat zij veel cultuurhistorische informatie prijsgeeft. Preken geven niet alleen inzicht in de zelfreflectie van een kerkgenootschap, maar tevens in de kerkelijke houding ten opzichte van de seculiere samenleving in binnen- en buitenland. Ten slotte weerspiegelt een preek niet per definitie de cultuuropvattingen van een veelbestudeerde gereformeerde elite (Kuyper / Bavinck), maar veeleer de cultuurbeoordeling op 'lager' niveau (predikanten).

¹⁵ H. Berkhof, *De geschiedenis der kerk* (2^e druk; Nijkerk 1941) 305-309. [Eerste druk: 1941].

¹⁶ P.A.E. Sillevius Smitt, 'Leerrede over zondag XXXIV van den Heidelberger Catechismus' in: idem en B. Wielenga (eds.), *Menigerlei Genade. Wekelijksche leerredenen over den Heidelberger Catechismus* (Kampen 1914) 529-543, aldaar 540.

¹⁷ F. Huisman en H. te Velde, 'Op zoek naar nieuwe vormen in wetenschap en politiek', *De negentiende eeuw* 25 (2001) 129-136, aldaar 129, 130.

¹⁸ B. Wielenga, 'De gebeden aller heiligen' in: P.A.E. Sillevius Smitt en B. Wielenga (eds.), *Menigerlei Genade. Wekelijksche leerredenen* (Kampen 1912) 81-95, aldaar 93.

¹⁹ G. Doekes, 'Red mij uit de hand der vreemden' in: P.A.E. Sillevius Smitt en B. Wielenga (eds.), *Menigerlei Genade. Wekelijksche leerredenen* (Kampen 1911) 557-572, aldaar 570.

²⁰ Sillevius Smitt, 'Leerrede over zondag XXXIV', 531.

²¹ H. Hoekstra, 'Indien deze geen kwaaddoener ware' in: Sillevius Smitt en Wielenga, *Menigerlei Genade* (1912) 673-687, aldaar 681.

²² G. Wielenga, 'Leerrede over zondag XLI van den Heidelberger Catechismus' in: Sillevius Smitt en Wielenga, *Menigerlei Genade* (1914) 641-655, aldaar 642. Voor wat betreft hun kritiek op de zedeloosheid hadden de predikanten steun aan de zedelijkheidswet van 1911 van het antirevolutionaire kabinet-Heemskerk (1908-1913), waarin bepalingen stonden die burgerfatsoen afdwongen en die onder meer bepaalde vormen van homoseksualiteit strafbaar stelden.

²³ J.D. van der Munnik, 'De verborgenheid der ongerechtigheid' in: Sillevius Smitt en Wielenga, *Menigerlei Genade* (1911) 381-395, aldaar 385.

²⁴ B. Wielenga, 'Om uwentwil arm' in: P.A.E. Sillevius Smitt en B. Wielenga (eds.), *Menigerlei Genade. Wekelijksche leerredenen* (Kampen 1913) 609-624, aldaar 617.

²⁵ Idem, 'De gebeden aller heiligen', 82, 84.

²⁶ L. Bouma, 'Het schoone uitzicht van Davids huis' in: Sillevius Smitt en Wielenga, *Menigerlei Genade* (1911) 561-576, aldaar 574. Vgl. B. Wielenga in dezelfde bundel, pag. 134 en 135: 'Geen tijd wellicht is gevaarlijker voor verwereldlijking der kerk dan de tijd waarvan wij "kinderen" zijn. Meer dan ooit bedreigt de levensweelde het geloof van de kinderen Gods. Meer dan immer tevoren worden de kinderen des koninkrijks in den tuimel van den vooruitgang gegrepen.'

²⁷ G. Elshove, 'Het is volbracht' in: Sillevius Smitt en Wielenga, *Menigerlei Genade* (1911) 749-764, aldaar 762.

²⁸ De opvatting dat de kerken midden in de moderne cultuur stonden, is reeds diverse malen geuit door George Harinck. Zie o.m.: G. Harinck, 'De kwestie-Geelkerken en de moderne cultuur' in: idem (red.), *De kwestie-Geelkerken. Een terugblik na 75 jaar* (Barneveld 2001) 69-86, aldaar 69.

²⁹ P.A.E. Sillevius Smitt, 'Uit den muil des leeuws verlost' in: idem en Wielenga, *Menigerlei Genade* (1913) 273-287, aldaar 279.

³⁰ Idem, 'Hemelvaart' in: idem en Wielenga, *Menigerlei Genade* (1911) 33-46, aldaar 44.

³¹ H.C. van den Brink, 'Bekeert u' in: Sillevius Smitt en Wielenga, *Menigerlei Genade* (1911) 589-604, aldaar 592.

³² K. Fernhout Mzn, 'Houdt hetgeen gij hebt' in: Sillevius Smitt en Wielenga, *Menigerlei Genade* (1913) 641-655, aldaar 646.

³³ De groei van zending en evangelisatie hield verband met: 1. De moderne cultuur (het westerse superioriteitsgevoel, de idee van een maakbare samenleving). 2. De ethische politiek van het kabinet-Kuyper (1901-1905). 3. De stimulans die van de Generale Synoden van 1911 (Zwolle) en 1914 (Den Haag) uitging. De groei van de zending was overigens een internationaal fenomeen, dat aan het eind van de negentiende eeuw ter hand werd genomen door christelijke studentenverenigingen uit heel Europa. Zie: H.C. Rutgers, 'De Wereldfederatie van Christen studenten-vereenigingen' in: P. Minderaa, C.G.C. Quarles van Ufford en D.C. Roëll (red.), *Tijdspiegelingen 1914-1916. Aan de Nederlandsche gemobiliseerde studenten aangeboden door de Ned. Christen-Studenten-Vereeniging* (Zeist 1916) 101-116.

³⁴ W.L. Milo, 'De gemeente van Christus het Licht der wereld' in: Sillevius Smitt en Wielenga, *Menigerlei Genade* (1913) 625-639, aldaar 626.

-
- ³⁵ A.G. Honig, 'Een onschatbaar voorrecht der gelovigen' in: Sillevius Smitt en Wielenga, *Menigerlei Genade* (1911) 209-223, aldaar 219.
- ³⁶ H. Hoekstra, 'In deze dingen is de eeuwigheid' in: Sillevius Smitt en Wielenga, *Menigerlei Genade* (1912) 383-399, aldaar 386, 387.
- ³⁷ Den Hertog, 'Eschatologische verwachting', 395, 396.
- ³⁸ De enige predikant die over de antichrist sprak, was ds. J.D. van der Munnik. Zie: Van der Munnik, 'De verborgenheid der ongerechtigheid', 389.
- ³⁹ B. Wielenga, 'De Kroon, die bloeit' in: Sillevius Smitt en Wielenga, *Menigerlei Genade* (1911) 493-508, aldaar 495, 507 en 508.
- ⁴⁰ T. Bos, 'De ontwikkeling tot het einde' in: Sillevius Smitt en Wielenga, *Menigerlei Genade* (1912) 401-416, aldaar 407.
- ⁴¹ P.J. Bouman, *Van Renaissance tot Wereldoorlog. Een cultuursociologische studie* (2^e druk; Amsterdam 1948) 283. Zoals geciteerd in H.C. Endedijk, *De Gereformeerde Kerken in Nederland. Deel I: 1892-1936* (Kampen 1990) 110.
- ⁴² Harinck, 'De kwestie-Geelkerken', 73, 74.
- ⁴³ D. van Dijk, *Hoe het was en hoe het geworden is* (Goes 1960) 90.
- ⁴⁴ G. Visser, *Onze onrust en zekerheid naar aanleiding van den oorlog. Preek naar Ps.42:6* (Assen 1914) 6, 7.
- ⁴⁵ G. Wisse, *De roepstem van de roede Gods. Tijdpredikatie n.a.v. den Europeeschen oorlog in 1914* (Kampen 1914) 10-13.
- ⁴⁶ G. Wielenga, 'Dit zal u het teeken zijn (Kerstfeest)' in: B. Wielenga en P.A.E. Sillevius Smitt (eds.), *Menigerlei Genade. Wekelijksche leerredenen* (Kampen 1916) 545-560, aldaar 556.
- ⁴⁷ G. Wisse, *Tijdrede over den oorlog. 1. Een onttroonde koning 2. Een roepstem tot bekeering 3. Een teeken der tijden* (5^e druk; Kampen 1915) 15. [Eerste druk: 1915].
- ⁴⁸ Idem, *De roepstem van de roede Gods*, 13.
- ⁴⁹ K. Dijk, *Geen dageraad. Predikatie over Jesaja 8:20-23, gehouden op zondag 28 april 1918 in de Oosterkerk* (Rijswijk 1918) 13.
- ⁵⁰ G. Elzenga, 'De Heere regeert' in: Wielenga en Sillevius Smitt, *Menigerlei Genade* (1916) 817-832, aldaar 832.
- ⁵¹ H. Hoekstra, *De Heere regeert, dat de volkeren beven. Uitgesproken 16. Aug. 1914 in de Oosterkerk te Arnhem* (Arnhem 1914) 7.
- ⁵² K. Fernhout, 'Bergen en afgronden' in: Wielenga en Sillevius Smitt, *Menigerlei Genade* (1916) 273-288, aldaar 274.
- ⁵³ Wisse, *Tijdrede over den oorlog*, 19.
- ⁵⁴ G. Mak, *De eeuw van mijn vader* (23^e druk; Amsterdam en Antwerpen 2002) 55. [Eerste druk: 1999].
- ⁵⁵ L. Boone, *De roede des Heeren over Neêrlandsch volk. Predikatie over Daniël 5:20, naar aanleiding der tijdsomstandigheden* (Rotterdam ca. 1916) 4.
- ⁵⁶ J. Winter, *Sites of mourning, sites of memory. The Great War in European cultural history* (Cambridge 1995) 145.
- ⁵⁷ 'De apocalyptiek beoogt de onthulling van de toekomst in het kader van de ontwikkelingsgang van de geschiedenis, waarbij het mondiale overheersend is en het individuele teruggreedt.' Zie: H.G.L. Peels, 'Eschatologie in het Oude Testament' in: Van't Spijker (red.), *Eschatologie*, 9-50, aldaar 11.
- ⁵⁸ V. Hepp, *Het is de laatste ure. Intree-predikatie gehouden op zondag 8 oktober 1916 te Watergraafsmeer* (Amsterdam 1916) 7.
- ⁵⁹ Idem, *De Antichrist* (2^e druk; Kampen 1921) 19, 22, 126. [Eerste druk: 1919].
- ⁶⁰ B. Wielenga, *Het blonde beest. Een tijdrede* (2^e druk; Kampen 1921) 5, 23, 24. [Eerste druk: 1916].
- ⁶¹ J. Kok, *De toekomst van den Zoon des Menschen naar Mattheüs 24 en 25* (Kampen 1916) 14, 16.
- ⁶² Wisse, *Tijdrede over den oorlog*, 17.
- ⁶³ W. Bouwman, *Zwaard en weegschaal. Een tijdprek over Openb. 6:4-6* (Leiden 1917) 10, 11.
- ⁶⁴ M. Howard, *1945: het einde van een tijdperk? Huizinga-lezing 1985* (Amsterdam 1986) 13. Zoals geciteerd in: G. Harinck, 'De geschiedenis van de gereformeerde diakonie' in: idem (red.), *Diakonie in verleden en heden* (Barneveld 1992) 64-124, aldaar 71.
- ⁶⁵ Men raadplege de eerste hoofdstukken van: G. Harinck, *De Reformatie. Weekblad tot ontwikkeling van het gereformeerde leven, 1920-1940* (Baarn 1993), alsmede: Kuiper, 'Gefnuikte vernieuwing. De 'beweging der jongeren' in de Gereformeerde Kerken in Nederland'.
- ⁶⁶ R. van Reest, "Opdat zij allen één zijn". *Prof. dr. K. Schilder in zijn strijd om Woord en Kerk. Deel 1* (Goes 1962) 10.